

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI

FACULTATEA DE LITERE

ȘCOALA DOCTORALĂ DE STUDII FILOLOGICE

**Interferențe culturale și lingvistice polono-române,
cu referire la traduceri non-catolice ale *Bibliei* în
limba polonă**

Rezumatul tezei de doctorat

Conducător de doctorat:

Prof. univ. dr. Munteanu Eugen

Doctorandă:

Deftu T. Irina-Marinela

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” DIN IAȘI

Școala Doctorală de Studii Filologice

ANUNȚ

La data de 26 septembrie 2024, ora 12:00, în sala Seminar Gheorghe Ivănescu, doamna Deftu T. Irina-Marinela va susține, în ședință publică, teza de doctorat cu titlul „Interferențe culturale și lingvistice polono-române, cu referire la traducerile non-catolice ale *Bibliei* în limba polonă”, în vederea obținerii titlului științific de doctor în domeniul Filologie.

Comisia de doctorat are următoarea componență:

Președinte

Prof. univ. dr. Andrei Hoișie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Conducător de doctorat

Prof. univ. dr. Eugen Munteanu, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

Referenți

Conf. univ. dr. Cristina Godun, Universitatea din București

Prof. univ. dr. Felicia Dumas, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

CS II dr. Ioana-Repciuc-Baskerville, Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași

Vă invităm să participați la ședința de susținere a tezei.

Teza poate fi consultată la Biblioteca Facultății de Litere.

Cuprins

Sigle și abrevieri.....	7
Introducere.....	8
Context și motivație	8
Scopuri și obiective	9
Relevanță și contribuții	11
Structura lucrării	11
1. Relațiile româno-polone	14
2. O scurtă istorie a traducerilor <i>Bibliei</i>	19
2.1. Necesitatea reconstruirii contextului cultural și teologic al principalelor ediții ortodoxe din tradiția biblică românească și poloneză	19
2.2. Biblia	19
2.3. Tradiția biblică poloneză. Primele traduceri ale textului biblic în limba polonă	22
2.3.1. Tradiția biblică poloneză	22
2.3.2. Primele traduceri parțiale în limba polonă	24
2.3.3. Primele traduceri complete în limba polonă.....	26
2.3.4. Edițiile textului biblic întrebuințate în comunitatea ortodoxă poloneză	29
(I) <i>Nowy Testament. Ekumeniczny Przekład Przyjaciół (2017)</i>	29
(II) <i>Biblia Ekumeniczna to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Przekład Ekumeniczny z języków oryginalnych (2018)</i>	33
(III) <i>Pismo Święte Nowego Testamentu (2022)</i>	37
(IV) <i>Apostoł. Dzieje Apostolskie. Listy Apostolskie (2023)</i>	40

2.4. Inițiative de traduceri evreiești ale <i>Bibliei</i> în limba polonă.....	40
2.4.1. Primii traducători ai iluminismului evreiesc	41
2.4.2. Ipotezele traducerii lui Józef Mieses	44
2.4.3. Traducere experimentală a lui Artur Sandauer	45
2.4.4. Versiunea <i>Tora Pardes Lauder</i> , ca o întoarcere la metoda targumului.....	46
2.5. Câteva observații despre traducerile moderne ale <i>Bibliei</i>	47
2.6. Tradiția biblică românească. Primele traduceri ale textului biblic în limba română	51
2.6.1. <i>Noul Testament de la Bălgrad (1648)</i>	51
2.6.2. <i>Biblia de la București (1688)</i>	53
2.6.3. <i>Biblia de la Blaj (1795)</i>	54
2.6.4. <i>Biblia de la Sankt Petersburg (1819) – Bibliia, ádecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii vechi și a ceii noao, cu chieltuiala Rosieneștii Soțietăți a Bibliei, în Sanktpeterburg, în tipografia lui Nic. Grecea, în anul 1819, avgust, 15 zile.</i>	55
2.6.5. <i>Noul Testament de la Smirna (1838)</i>	55
2.6.6. <i>Biblia de la Buzău (1854-1856)</i>	56
2.6.7. <i>Biblia de la Sibiu (1856-1858)</i>	56
2.6.8. <i>Biblia sinodală (1914)</i>	56
2.6.9. <i>Biblia Galaction-Radu (1938)</i>	57
2.6.10. <i>Biblia sinodală (1944)</i>	57
2.6.11. <i>Biblia sinodală (1968)</i>	58
2.6.12. <i>Biblia sinodală (1982)</i>	58
2.6.13. <i>Biblia jubiliară Anania (2001)</i>	59

3. Teorii ale traducerii – Câteva probleme selectate	60
3.1. Dezvoltarea cercetării în domeniul teoriei traducerilor...	60
3.2. Echivalență formală și echivalența dinamică.....	64
3.3. Echivalența originalului cu traducerea	67
3.4. Echivalența deplină în traducere	67
3.5. Traducerea ca știință exactă?	69
3.6. Intraductibilitatea.....	70
3.7. Dificultăți legate de textul-sursă.....	73
3.8. Câteva dificultăți lingvistice.....	76
3.9. Realitatea textului original și transpunerea ei în traduceri	78
3.10. Vulnerabilitatea textului la schimbarea din cadrul traducerii	80
3.11. Traducerea titlurilor din textul biblic.....	82
4. Teorii ale traducerii <i>Bibliei</i> – Câteva probleme selectate	83
4.1. Diversitatea și multitudinea traducerilor	83
4.2. Traducerea confesională	84
4.3. Traducerea ecumenică	87
4.4. Traduceri dedicate unor grupuri sau nevoi specifice	89
4.5. Traduceri funcționale ale <i>Sfintei Scripturi</i>	92
4.6. Traducerea incluzivă	93
4.7. Traducerea laică	94
5. Limba și Biserica	96
5.1. Limba polonă – o limbă indoeuropeană	96
5.2. Importanța organizării statale pentru dezvoltarea limbii polone.....	97
5.3. Rolul creștinării în istoria limbii polone	97

5.4. Cel mai vechi strat al terminologiei creștine împrumutate.....	99
5.5. Creștinismul în primele secole.....	101
5.5.1. Particularitățile terminologiei creștine moștenite în limba română.....	102
5.5.2. Limba liturgică la români până în epoca slavonă	102
5.5.3. Cultul divin în limba română timpurie	103
5.5.4. Cultul slavon la români: introducerea slavonismului.....	103
5.6. Ortodoxia poloneză.....	104
5.7. Limba și Biserica	107
5.8. Limba în Biserica Ortodoxă	110
5.9. Stilul biblic polonez	114
5.10. Câteva probleme legate de terminologia ortodoxă poloneză contemporană	116
5.10.1. Terminologia ortodoxă în limba polonă	118
5.10.2. Denominarea preotului în traduceri ortodoxe ale textului biblic în limba polonă: <i>batiușcă, prezbiter, preot</i>	121
5.10.3. Terminologia ortodoxă poloneză și terminologia religioasă poloneză	122
5.10.4. Prima opțiune de denominare: <i>prezbiter</i>	123
5.10.5. A doua opțiune de denominare: <i>ksiądz</i>	123
5.10.6. A treia opțiune de denominare: <i>ojciec</i>	124
5.10.7. Normarea terminologică.....	125
5.10.8. Consiliul pentru Limba polonă (Rada Języka Polskiego).....	125
5.10.9. Actualitatea problemei.....	127

6. Erori și dificultăți de traducere a <i>Bibliei</i> – câteva exemple selectate.....	128
6.1. Traduceri incorecte ale unor cuvinte: cuvinte asociate cu corpul.....	128
6.2. Interpretarea greșită a idiomurilor.....	136
6.2.1. Idiomuri care indică descendenții.....	136
6.2.2. Alte idiomuri interpretate greșit în traduceri	137
6.3. Erori de stil și de gramatică.....	138
6.3.1. Pleonasme și tautologii.....	138
6.3.2. Adăugarea unui subiect la o propoziție	140
6.4. Alte câteva caracteristici ale limbilor biblice	140
6.5. Posibile variante de traducere a jocurilor de cuvinte.....	142
6.6. Traducerea prenumelor și a numelor proprii.....	144
6.7. Teonime biblice comparativă.....	148
6.7.1. <i>Mesia</i>	148
6.7.2. <i>Mântuitorul</i>	150
6.7.3. <i>Învățătorul</i>	152
6.8. Câteva reperi teoretice cu privire la conceptul de frazeologism	155
6.8.1. Conceptul de frazeologism și frazeologie în lingvistică	155
6.8.2. Conceptul de frazeologie	155
6.9. Studii în domeniul frazeologiei în lingvistica poloneză... 	156
6.10. Studii în domeniul frazeologiei în lingvistica românească.....	158
6.11. O imagine asupra cercetării frazeologiei religioase.....	159
6.12. Biblism sau frazeologism biblic	162

6.13. Observații cu privire la traducerea unor frazeologisme în limbile română și polonă în edițiile ortodoxe ale <i>Noului Testament</i>	163
6.13.1. Tabuul și ambivalența sacrului: denominarea răului.....	165
6.13.2. Numele răului	168
6.13.3. Chipul răului	170
6.13.4. Imaginea diavolului	171
6.14. Denominarea răului în limba română și polonă	171
6.15. Structuri frazeologice biblice.....	177
6.15.1. Evanghelia după Matei	177
6.15.2. Evanghelia după Marcu.....	181
6.15.3. Evanghelia după Luca	184
6.15.4. Evanghelia după Ioan	188
Concluzii.....	192
Bibliografie.....	193

Rezumatul tezei de doctorat

Interferențe culturale și lingvistice polono-române, cu referire la traduceri non-catolice ale Bibliei în limba polonă

Introducere

Expansiunea ortodoxiei ca religie și cultură, în același timp, pe teritorii ale căror dogme și valori confesionale sunt altele și absolut diferite de cele ortodoxe, reprezintă un fenomen cultural important. Astfel, aceasta a devenit un aspect impresionant al producției culturale, al fluxului cultural și al consumului cultural prin traducerea cărților de cult în limbile naționale, în special a *Bibliei*. Activitatea de susținere a politicilor orientate spre cultura confesională, ortodoxă în cazul de față, precum și prin propagarea unei viziuni a ecumenismului și a filetismului ca primare a specificului particular reprezintă o extindere a acestei culturi și poate fi văzută ca o dovadă esențială a funcționării unui imperialism cultural.

Context și motivație

Interesul pentru istoria traducerilor textului biblic în limbile română și polonă este motivat de faptul că traducătorii întâmpină

o serie de impedimente în timpul actului de traducere, precum identificarea unor opțiuni optime de redare formală și semantică. Interesul deosebit manifestat pentru cultura poloneză m-a determinat să mă angajez în acest demers de cercetare a tradiției biblice românești și poloneze și, mai ales, să analizez câteva interferențe culturale și lingvistice polono-române, cu referire la traducerile non-catolice ale *Bibliei* în limba polonă. Lipsa unor studii din această perspectivă în spațiul cultural românesc a contribuit la inițierea acestui demers în domeniul polonisticii. Am îndrăznit să abordez această problematică, deoarece versiunile ortodoxe ale textului biblic reprezintă un domeniu vast și insuficient explorat, iar în cadrul tradiției biblice poloneze, comunitatea ortodoxă poloneză este o minoritate confesională deosebită, având în vedere că Polonia are drept confesiune majoritară catolicismul.

Scopuri și obiective

Principalul obiectiv al cercetării mele este de a atrage atenția asupra necesității studiului traducerilor *Noului Testament* în limbile polonă și română, în contextul teologiei ortodoxe, și asupra terminologiei ortodoxe, în special a celei poloneze, care încă este în curs de dezvoltare.

Studiul de față se dorește a fi o reflectare în tradiția textuală românească și poloneză a unor concepte neotestamentare într-un cadru confesional și cultural ortodox.

Lexicul ortodox al edițiilor textului biblic în limba română și, mai ales, al celui în limba polonă nu a fost studiat până în prezent suficient și în mod sistematic din perspectiva condiționărilor culturale și a celor teologice sau dogmatice.

Studierea versiunilor *Noului Testament* în limbile română și polonă din perspectiva condiționărilor culturale și teologice sau dogmatice (în acest caz, versiunile ortodoxe) este importantă, deoarece traducătorii *Bibliei*, indiferent de spațiul teologic și cultural căruia îi aparțin, Polonia, România, Coreea de Sud etc., au tendința de a introduce în textul tradus o terminologie specifică unei anumite dogmatici confesionale și de a susține sau favoriza, astfel, propriile învățături de credință.

Prin urmare, în cadrul cercetării mele, am abordat textul neotestamentar „cu o grilă de interpretare prealabilă” (Conțaș 2015: 27), iar această perspectivă hermeneutică m-a predispus la o anumită interpretare și traducere.

Un aspect important asupra căruia am insistat a fost lexicul ortodox polonez. Studiul limbajului religios în literatura poloneză de specialitate reprezintă un fenomen relativ nou, dar foarte dinamic și intens dezvoltat după anul 1989.

Metode de cercetare abordate

În cadrul cercetării mele, m-am poziționat în ipostaza de filolog, interpretând textele în conformitate cu obiectivele generale ale domeniului de cercetare, revenindu-le teologilor misiunea de a delimita confesional textele și de a „dezbate și sistematiza implicațiile de ordin dogmatic, canonic, ecleziologic sau în general teologic ale circulației și funcțiilor textelor Sfintei Scripturi, precum și a semnificațiilor eventualelor diferențe sau divergențe de opțiune în interpretarea unor pasaje scripturale” (Munteanu 2011: 14).

Prezenta lucrare solicită o cercetare interdisciplinară a subiectului, confruntând metode și concepte din mai multe domenii, precum lingvistica, antropologia lingvistică, etnolingvistica, sociolingvistica, teologia, studiile culturale, istoria culturii.

Criticul literar Northrop Frye propune în introducerea cărții sale *Marele Cod. Biblia și literatura* două direcții în cercetarea biblică: critică și tradițională. În cadrul unei abordări critice în cercetarea biblică se studiază contextul istoric și cultural al textului biblic, iar în cadrul unei abordări tradiționale în cercetarea biblică se interpretează textul biblic avându-se în vedere ceea ce autoritățile teologice și ecleziastice au considerat că trebuie să fie sensul. În demersul meu, m-am situat în cadrul

direcției critice, studiind contextul istoric și cultural al textului neotestamentar. Am considerat necesară reconstruirea contextului cultural și teologic al principalelor ediții ortodoxe din tradiția biblică românească și poloneză.

Menționez că una dintre metodele de analiză pe care le-am întrebuințat în cadrul acestui demers a fost analiza dintr-o perspectivă semasiologică, pornind de la semnificant (adică pornind de la cuvânt, de la formă pentru a studia sensul și schimbarea sensului cf. Frâncu 2016: 136) pentru a ajunge să cercetez substanța conținutului, opusă analizei onomasiologice, care „pleacă de la desemnare, de la «conținutul gândirii» care se dorește a se exprima, și care devine expresie într-o limbă determinată” (Coșeriu 2009: 107) (cf. Deftu 2021: 264).

Analiza întreprinsă a fost una dintr-o perspectivă interlingvistică și contrastivă, abordând comparativ studiul celor două limbi în contextul dinamicii acestora, așa cum este observată în textul biblic. Astfel, am scos în evidență asemănările și deosebirile importante dintre aceste două limbi la nivel lexical, morfologic, fonetic, sintactic. Analiza comparativă a traducerilor textului biblic în limbile polonă și română mi-a oferit posibilitatea de a analiza comportamentul lingvistic al traducătorilor, modul în care este construit imaginarul

denominativ în cele două limbi prin traduceriile textului biblic și de a observa inovațiile lexicale în aceste texte.

Inițiativa de a aborda traduceriile ortodoxe româno-polone ale textului biblic din perspectiva unei condiționări culturale și teologice are un caracter teleologic. Pe de o parte, am analizat textul biblic din perspectiva tradiției biblice delimitate confesional (cf. Florescu 2015: 8); pe de altă parte, am studiat „tradiția ecleziastică în sens strict” (Florescu 2015: 8), edițiile ortodoxe ale celor două culturi.

Având în vedere tipologia structurală a textelor pe care teoreticianul francez Gérard Genette o propune, textul biblic este un arhitext în ceea ce privește conținutul. Acesta rămâne mereu același, dar prin fiecare versiune nouă propusă prin traducere în limbile română și polonă, de exemplu, forma conținutului suferă o reconfigurare, oferind materialul ideal pentru un studiu în ceea ce privește dinamica celor două limbii pe care le am în vedere.

Modelul semiologic propus de către semioticianul american Charles Morris a reprezentat un suport în studiul meu, distingând în cadrul analizei o semantică lexicală (aspectele referitoare la lexicul terminologic, lexicul comun și la lexicul onomastic), o semantică a enunțului (aspectele referitoare la structurile frazeologice) și o semantică a textului (adică aspectele referitoare la gradul de coeziune internă a textelor biblice).

Structura lucrării

Din punct de vedere structural, lucrarea este organizată în șase capitole.

Primul capitol explorează relația bogată și complexă dintre România și Polonia, de la conexiunile lor istorice și culturale profunde până la influențele reciproce în limbă. Capitolul începe prin a prezenta o imagine de ansamblu a relațiilor dintre cele două țări, evidențiind natura lor strânsă și de durată. În continuare, am oferit o scurtă prezentare a influențelor reciproce dintre culturile română și poloneză, evidențiind influențele limbii polone asupra limbii române prin împrumuturile lexicale și adaptarea lor la specificul limbii române. Astfel, datorită relațiilor politice, diplomatice și culturale dintre România și Polonia, care au facilitat contactele directe între oamenii de cultură din ambele țări, aceste interacțiuni au favorizat împrumuturile lingvistice de elemente poloneze în limba română. Aceste elemente au intrat fie direct, fie prin intermediul unei alte limbi, adesea de origine romanică. Pentru a exemplifica aceste influențe în planul lingvistic, am oferit o serie de astfel de cuvinte.

În cel de-al doilea capitol, am explorat istoria bogată a traducerilor *Bibliei* în limbile polonă și română, evidențiind importanța lor culturală, lingvistică și religioasă. Am punctat

rolul fundamental al *Bibliei* în modelarea identității și spiritualității popoarelor din ambele țări și am subliniat necesitatea de a reconstrui contextul cultural și teologic al traducerilor biblice, luând în considerare particularitățile structurale și funcționale ale textului biblic. Am dedicat două subcapitole traducerii textului biblic în limbile română și polonă, în care am enumerat și descris edițiile traducerilor parțiale și complete ale textului biblic în limba polonă, din perspectiva tradiției textuale poloneze, și pe cele în limba română, din perspectiva tradiției textuale românești. În acest capitol, am acordat o atenție deosebită edițiilor textului biblic întrebuințate în comunitatea ortodoxă poloneză, fie că sunt traduceri ecumenice, fie versiuni pur ortodoxe. Din punct de vedere lingvistic, acestor traduceri ecumenice li s-a oferit o formă modernă a expresiei, mai apropiată de limba întrebuințată de către polonezi astăzi, fiind mai ușor de lecturat de către cititorul contemporan. Astfel, s-a optat pentru modernizarea unor termeni și a frazelor arhaice care sunt de neînțeles pentru acesta.

În cadrul acestui capitol, am dedicat o parte semnificativă și traducerilor evreiești ale *Torei* și ale altor cărți din *Biblia* ebraică traduse în limba polonă, cunoscute sub numele de *Tanakh*, care au apărut în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ca parte a mișcării iluministe evreiești, Haskalá, și care au avut un impact

esențial, dar au fost trecute cu vederea în literatura poloneză. Unul dintre principiile fundamentale ale acestei mișcări era facilitarea asimilării comunității evreiești în societățile naționale în care trăiau. Traducerea *Bibliei* în limba polonă a constituit un instrument important în acest proces de asimilare. În continuare, am prezentat primii traducători din cadrul iluminismului evreiesc, personalități marcante ale acestei mișcări care au jucat un rol esențial în diseminarea ideilor iluministe în rândul comunităților evreiești din Polonia, pledând pentru integrarea evreilor în societatea poloneză, precum Daniel Neufeld (1814-1874), Isaac Kramsztyk (1814-1889), Numa Nirnstein, Salomon Spitzer (1859-1943), Isaac Cîlkov (1841-1908). Aceste traduceri au fost impregnate de principiile fundamentale ale iluminismului evreiesc, promovând adaptarea la realitățile moderne și integrarea comunității evreiești în societatea poloneză. Două exemple notabile sunt traducerile lui Józef Mieses și ale lui Artur Sandauer. Pe lângă *Bibliile* complete, limba polonă deține și o traducere evreiască a *Torei*, cunoscută sub numele de *Tora Pardes Lauder*. Această traducere unică revine la metoda targumului.

Tot în acest capitol, am prezentat câteva principii și norme care au stat la baza traducerilor moderne ale *Bibliei* în limba polonă, elaborate de echipa care se ocupă de studierea limbii

religioase din cadrul Consiliului Limbii Polone al Academiei de Științe din Polonia. Am avut în vedere *Biblia* sileziană, tradusă sau, mai degrabă, adaptată în dialectul silezian, care oferă un material lingvistic impresionant pentru o analiză și evidențiază o serie de probleme semnificative legate de echivalările dialectale ale cuvintelor și expresiilor biblice. Astfel, utilizarea unor termeni inadecvați și anacronici riscă să afecteze semnificativ înțelegerea corectă a mesajului biblic. Un exemplu edificator este termenul muntenesc folosit în contextul „*Kawalerze, godom ci — wstoń!*” (Luc. 7:14; „*Cavalere, îți spun – ridică-te!*”, în loc de *chłopce* („*Băiete...*”).

Capitolul al treilea oferă o incursiune în evoluția cercetărilor din domeniul teoriei traducerii. Sunt prezentate contribuțiile semnificative ale unor figuri de seamă din domeniul traducerii biblice moderne, precum Noam Chomsky și Eugene Nida, cu accent pe dezvoltarea și popularizarea unor concepte lingvistice fundamentale. În continuare, am abordat câteva aspecte esențiale care trebuie luate în considerare în cadrul procesului de traducere, respectiv echivalența traducerii cu originalul, echivalența deplină în traducere, oferind o perspectivă asupra complexității procesului de traducere și a diferitelor abordări ale fidelității față de textul-sursă. De asemenea, am atras atenția asupra imposibilității de a traduce într-o limbă anumite cuvinte,

expresii și fraze. Această problemă este accentuată în cazul jocurilor de cuvinte, un fenomen frecvent întâlnit în texte precum *Biblia*. Un exemplu ilustrativ este cel din Fac. 2:23 – „Ta będzie się nazywała *iszsza* (kobieta), bo z *isz* (męzczyzna) została wzięta” sau „ona będzie nazwana *kobietą*, / gdyż z *męzczyzny* została wzięta.”. Autorii textului original întrebunțează frecvent jocuri de cuvinte bazate pe similitudini fonetice, ca modalitate de a facilita memorarea textelor. Traducerea acestor jocuri de cuvinte poate fi o provocare. Pe baza exemplului anterior, în limba polonă s-a încercând redarea prin varianta *mąż i męczyzna* (‘soț și soție’), de exemplu.

Tot în acest capitol am prezentat dificultățile întâmpinate în cadrul procesului de traducere, aspecte esențiale pe care traducătorul trebuie să le considere, precum publicul-țintă și scopul traducerii pentru stabilirea registrului lingvistic adecvat, limitele traductibilității, capacitatea textului de a fi tradus și realitatea textului original, precum și transpunerea acesteia în traduceri. De asemenea, sunt prezentate și câteva dintre provocările lingvistice specifice întâmpinate în traducerea textului biblic, cum ar fi neologismele, acronimele și abrevierile, redarea antroponimelor și a toponimelor, expresiile idiomatice, lipsa echivalențelor perfecți în limba-țintă pentru anumite fraze

sau expresii din textul-sursă, rimele și jocurile de cuvinte, onomatopeele, precum și referințele culturale.

În continuare, am prezentat în ce constă vulnerabilitatea textului, în general, și a celui biblic, în mod special, la modificările aduse în timpul traducerii. Având în vedere faptul că traducerile consacrate, în special cele utilizate în liturghie, pot prezenta o rezistență semnificativă la schimbare, orice modificare poate fi percepută ca o alterare a textului sacru, o abatere de la tradiție și chiar o blasfemie de către cititorii și ascultătorii laici. Astfel, pentru exemplificare, am avut în vedere titlurile din textul biblic. Titlurile, deși elemente aparent minore, joacă un rol crucial în orientarea cititorului și în transmiterea mesajului principal al fiecărui pasaj. Modificarea titlurilor în traducere poate duce la pierderea sensului original și la o interpretare greșită a textului.

În cel de-al patrulea capitol, am prezentat diverse teorii lingvistice aplicate traducerii *Bibliei* și am oferit o posibilă clasificare a traducerilor în limba polonă. În limba polonă există mai multe tipuri de traduceri: confesionale, ecumenice, traduceri dedicate unor grupuri sau nevoi specifice (traducerile pentru liturghia oficială, pentru copii, dedicate anumitor grupuri sociale, cum ar fi *Biblia Hip-Hop* sau *Biblia* pentru moderator, traducerile dedicate anumitor grupuri dialectale, cum ar fi *Biblia*

pentru munteni, silezieni sau cașubieni), traduceri funcționale, incluzive (adaptând postulatele feminismului și cercetărilor contemporane de gen pentru a promova utilizarea unui limbaj neutru – structura *rybacy ludzi* ‘pescari de oameni’ devine *rybacy mężczyzn i kobiet* ‘pescari de bărbați și femei’, de exemplu), traduceri laice. Această clasificare ia în considerare nu doar aspectele lingvistice, ci și diversitatea ipotezelor și obiectivelor urmărite de către traducători. Subcapitolele următoare descriu traducerile textului biblic în funcție de necesitățile specifice, obiectivele diverse, contexte sau scopuri.

În capitolul al cincilea al lucrării, am oferit o analiză detaliată a limbii polone, punând accent pe rolul semnificativ pe care l-a jucat creștinismul în evoluția și modelarea sa de-a lungul istoriei. Am analizat rolul fundamental al statului în modelarea și unificarea dialectelor, semnificația deosebită a adoptării creștinismului de către proto-polonezi în secolul al X-lea și rolul creștinării în istoria limbii polone, care a adus o serie de transformări majore ce au modelat identitatea polonezilor și au pus bazele dezvoltării ulterioare a națiunii poloneze.

Tot în acest capitol, am enumerat și analizat un grup de cuvinte considerate a fi unele dintre cele mai vechi împrumuturi lingvistice din limba polonă. Acest vocabular bogat, format din termeni religioși creștini, oferă o perspectivă valoroasă asupra

transformărilor lingvistice și culturale asociate cu creștinarea oficială a statului polonez. Dezvoltarea terminologiei creștine în limba polonă este un proces complex, iar baza sa a fost reprezentată de resursa termenilor din limba cehă. O parte dintre termeni sunt cuvinte native care și-au schimbat doar semnificația în noua utilizare, precum: *bůh*, pol. *bóg* și *svatý*, pol. *święty*. Alți termeni sunt calcuri: *purgatorium* – v. ceh. *čistec*, pol. *czyściec* și *dies cinerum* – ceh. *popolec*, pol. *popielec*. O mare parte a termenilor sunt împrumuturi din limba latină, dialectele romanice și limba germană. În limba polonă, aceștia suferă o adaptare la sistemul fonologic și gramatical polonez. În continuare, am explorat rădăcinile creștinismului la români, analizând evoluția sa în primele secole. Am avut în vedere particularitățile terminologiei creștine moștenite în limba română, utilizarea limbii liturgice la români până în perioada slavonă, cultul divin în limba română timpurie și introducerea cultului slavon la români.

Câteva subcapitole au fost dedicate influenței Bisericii asupra limbii și impactul semnificativ pe care aceasta l-a avut asupra dezvoltării limbii polone.

În cadrul acestui capitol, am dedicat un subcapitol variantei ortodoxe a stilului bisericesc polonez, care s-a dezvoltat ca urmare a traducerii textului biblic în limba polonă și care este în

concordanță cu normele lingvistice ale limbii polone moderne. Astfel, păstrarea semitismelor și a grecismelor în traducere, ca trăsături ale limbilor originale, a condus la formarea unui stil specific al limbii polone care, deși nu este utilizat în vorbirea cotidiană, este ușor de recunoscut astăzi. Printre principalele trăsături lingvistice ale acestui stil se numără lexicul și frazeologia specifice: lexic religios, cum ar fi *oblubieniec* ‘mire’, *niewiasta* ‘femeie’, *odkupienie* ‘răscumpărare’, *zmartwychwstanie* ‘înviere’; semitismele *abba* ‘Avva’, *alleluja* ‘alleluia’, *pascha* ‘Paște’, *hosanna* ‘osana’); frazeologismele *kamień węgielny* ‘piatra de temelie’, *światłość świata* ‘lumina lumii’, *ciało i krew* ‘trup și sânge’); formulele de tipul *To mówi Pan* ‘Aceasta zice Domnul’, *I rzekł Bóg* ‘Și a zis Dumnezeu’. Și alte structuri, precum cele în care pronumele posesiv este postpus – *Boże mój* ‘Dumnezeul meu’, *imię Twoje* ‘numele Tău’ – și verbul apare în poziție finală – *Tylko do wsi nie wstępuj* ‘Numai în sat nu intrați’ – ca caracterizează acest stil.

Tot în acest capitol am consacrat un subcapitol consistent problemelor legate de terminologia ortodoxă poloneză contemporană, care se caracterizează prin lipsa de uniformitate în întrebuintarea acesteia în limba polonă, prin lipsa de sistematizare a acesteia, cu discrepante și lacune. Există diferențe legate de modul de înregistrare grafică a cuvintelor în

diferite lucrări, studii, dicționare, articole, cauzate de o metodă neunificată de adaptare a împrumuturilor și de reguli nestandardizate de scriere a cuvintelor. Un exemplu edificator al nestandardizării și nestructurării terminologiei ortodoxe în limba polonă este denominarea *preotului* în traduceri ortodoxe ale textului biblic în limbile polonă și română, pentru care nu s-a găsit o formă standardizată și acceptată în prezent. Termenii *baciuszka* ('batiușca'), *ksiądz* ('preot'), *ojciec* ('tată') și *prezbiter* sunt întrebuințați concomitent, funcționând în cadrul terminologiei ortodoxe poloneze și având semnificații similare. În multe cazuri, se pot observa diferențe în utilizarea înregistrărilor sursă, unele dicționare sugerând împrumuturi din greacă (*epigonation* 'bederniță', *epitrachelion* 'epitrahil sau patrafir'), din slavona bisericească sau forme polonizate (*narękawki* 'rucavițe, mânecute'; *jepitrachil* 'epitrahil sau patrafir').

Problema lipsei unui set de reguli în ceea ce privește redactarea împrumuturilor sau adaptarea lor și introducerea în nomenclatura limbajului bisericesc ortodox constă, printre altele, în neconcordanțe de ortografiere, de exemplu: scrierea cu manjuscule sau minuscule a unor termeni precum *Ewangelia* – *ewangelia*, *Święty Jan* – *święty Jan*; scrierea diferită a unor structuri precum *Święto Narodzenia Chrystusa* 'Sărbătoarea

Nașterii lui Hristos’ – *Boże Narodzenie* ‘Nașterea Domnului (Crăciunul)’, *królewskie drzwi – święte drzwi – królewskie wrota – carskie wrota* ‘ușile împărătești’ sau întrebuințarea mai multor lexeme care denumesc același referent, de exemplu *paramonarz* (forma polonizată a termenului din limba rusă) – *ponomar* (‘pălămar, paracliser’) – *pryślužnik – akolita, liturgia – Liturgia Święta* (‘Sfânta Liturghie’) – *Boska Liturgia* (‘Dumnezeiasca Liturghie’) – *Liturgia Boża – obiednia – msza*.

În capitolul al șaselea, am enumerat și analizat câteva erori și dificultăți de traducere ale *Bibliei*, având în vedere cuvintele, frazele, formulările și propozițiile care generează frecvent interpretări eronate. Printre problemele identificate se numără traducerile inexacte ale unor termeni și interpretările greșite ale unor idiomuri, cauzate de necunoașterea specificului lingvistic al textelor originale. De asemenea, am identificat și analizat o serie de erori de stil și gramatică comune în traducerile biblice, precum pleonasmul și tautologiile. Într-un alt subcapitol, am evidențiat caracteristicile limbilor biblice care merită o atenție deosebită în procesul de traducere și care contribuie la crearea unui stil unic, dar pot reprezenta o provocare pentru traducători, care trebuie să găsească echivalente adecvate în alte limbi. Printre aceste caracteristici se numără prezența diferitelor figuri de stil și construcții lingvistice specifice, precum topica,

dublarea și merismul. Următorul subcapitol se concentrează asupra uneia dintre cele mai mari provocări în traducerea textelor biblice: jocurile de cuvinte. Literatura ebraică este renumită pentru utilizarea frecventă a jocurilor de cuvinte bazate pe asemănări fonetice, o tehnică care facilitează memorarea textului. Cu toate acestea, traducerea acestor jocuri de cuvinte este adesea imposibilă, ceea ce duce la pierderea nuanțelor de sens și a efectelor stilistice ale textului original. Un astfel de exemplu ilustrativ este în Facerea 2:23, unde este menționată asocierea dintre cuvintele *iszsza* ('femeie') și *isz* ('bărbat'): „Ta będzie się nazywała *iszsza* (kobieta), bo z *isz* (męczyzna) została wzięta” sau „ona będzie nazwana kobieta, / gdyż z męczyzny została wzięta.”. Autorii textului utilizează frecvent jocurile de cuvinte bazate pe similitudini fonetice, pentru a facilita memorarea textelor. Traducerea acestor jocuri de cuvinte poate fi o provocare, uneori chiar imposibilă, ducând la pierderea semnificației originale. În multe cazuri, aceste elemente se pierd în procesul de traducere și sunt considerate intraductibile de către unii. Pe baza acestui model, în limba polonă sunt propuse și opțiunile *mąż i mężyna* ('soț și soție'). Câteva subcapitole au fost dedicate analizei redării unor antroponime, traducătorii optând de obicei să mențină numele în forma lor ebraică, deși latinizată, explicând eventual

semnificația acestora în note de subsol. Am acordat o atenție deosebită și câtorva teonime biblice, pe care le-am analizat din perspectivă comparativă, precum *Mesia*, *Mântuitorul*, *Învățătorul*.

În cadrul acestui capitol, am dedicat o atenție semnificativă traducerii unor frazeologisme, prezentând cadrul teoretic al cercetării frazeologiei în lingvistica românească și în cea poloneză. Am explorat contribuțiile semnificative ale unor lingviști polonezi și români care și-au dedicat studiile frazeologiei, în general, și celei religioase, în particular, precum Stanisław Skorupka, Dorota Adamiec, Andrzej Bogusławski, Andrzej Maria Lewicki, Bogdan Petriceicu Hasdeu, Alexandru Philippide, Theodor Hristea, Iorgu Iordan. Studiul are în vedere, dintr-o perspectivă comparativă, opțiunile alese în traducerea anumitor frazeologisme din *Noul Testament* în limba română și în limba polonă, în edițiile ortodoxe. Pentru exemplificare, am analizat diferitele denominări ale răului în limbile română și polonă, urmărind atât asemănările, cât și diferențele dintre opțiunile traductologice propuse în cele două limbi. În cadrul ultimului subcapitol, am analizat, dintr-o abordare comparativă, câteva unități frazeologice extrase din *Evangheliile după Matei*, *Marcu*, *Luca* și *Ioan*, identificând asemănările și diferențele între

limbile studiate și oferind o perspectivă asupra modului în care aceste structuri sunt traduse și interpretate.

Lucrarea se încheie cu un capitol în care am reiterat ideea care a reprezentat, de fapt, obiectivul principal al cercetării mele, respectiv necesitatea studiului traducerilor textului neotestamentar în limbile polonă și română, în contextul teologiei ortodoxe și al terminologiei ortodoxe, în special a celei poloneze, care încă este în curs de dezvoltare. De asemenea, am subliniat necesitatea unei abordări filologice în cadrul unei colaborări între lingviști, traductologi, teologi, istorici ai culturii, antropologi și chiar etnologi, pentru o cunoaștere interdisciplinară a tradițiilor textuale ale celor două culturi și a evoluției limbilor literare română și polonă.

Această lucrare constituie o contribuție valoroasă atât pentru filologie, cât și pentru studiile biblice.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

A. Izvoare și lucrări de referință

Anania = *Biblia sau Sfânta Scriptură, versiune diortosită după Septuaginta, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, Arhiepiscopul Clujului, sprijinit pe numeroase alte osteneli*, 2001.

Biblia 2018 = *Biblia Ekumeniczna to jest Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Przekład Ekumeniczny z języków oryginalnych*, Wydawnictwa Towarzystwa Biblijnego w Polsce, Warszawa, 2018.

Biblia 2008 = *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic de Misiune Ortodoxă, București, 2008.

BT = *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Biblia Tysiąclecia*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań, 2016.

NT 2017 = *Nowy Testament. Ekumeniczny Przekład Przyjaciół*, Wydanie trzecie zmienione, Warszawa, 2017.

PSNT 2022 = *Pismo Święte Nowego Testamentu*, Wydawnictwo Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, Warszawa, 2022.

PSNT 2016 = *Pismo Święte Nowego Testamentu. Ekumeniczny Przekład Przyjaciół*, Wydawnictwa M w Polsce, Kraków, 2016.

B. Literatură secundară

Adamiec 2007 = Adamiec, Dorota, *Frazeologia religijna okresu baroku (na tle tendencji kulturowych epoki)*, Wydawnictwo LEXIS, Kraków, 2007.

Bajerowa 1988 = Bajerowa, Irena, *Kilka problemów stylistyczno-leksykalnych współczesnego polskiego języka religijnego*, w „O języku religijnym”, red. Maria Karpluk, Jadwiga Sambor, Lublin 1988, p. 21-44.

Bajerowa 1964 = Bajerowa, Irena, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Zakład Narodowy Im. Ossolińskich, Wrocław, 1964.

Balcerzan 1977 = Balcerzan, Edward, *Pisarze polscy o sztuce przekładu 1440–1974. Antologia*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 1977.

Bădiliță 2010 = Bădiliță, Cristian, *Noul Testament – Evanghelia după Ioan*, ediție bilingvă, introduceri, traducere, comentarii și note patristice de Cristain Bădiliță, Editura Curtea Veche, București, 2010.

Bădiliță 2009 = Bădiliță, Cristian, *Noul Testament – Evanghelia după Matei*, ediție bilingvă, introduceri, traduceri, comentarii și note patristice de Criastian Bădiliță, prefață de Theodor Paleologu, Editura Curtea Veche, București, 2009.

Bogusławski 1989 = Bogusławski, Andrzej, *Uwagi opracynadfrzeologiq*, w „Studia z polskiej leksykografii współczesnej”, Red. Zygmunt Saloni, Białystok, 1989, t. 3, p. 13-30.

Boroianu 1974 = Boroianu, Ioana, *Conceptul de unitate frazeologică: tipuri de unități frazeologice (I)*, în „Limbă și literatură”, 1974, nr. 2, p. 25-34.

Brzozowski 2011 = Brzozowski, Jerzy, *Stanąć po stronie tłumacza*, Wydawnictwo Naukowe UJ, Kraków, 2011.

Bura 2003 = Bura, Renata, *Polska, czeska i górnołużycka frazeologia pochodzenia biblijnego a Nowy Testament Jakuba Wujka, Biblia kralicka oraz Nowy Testament Michała Frencla*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 2003.

Chlebda 1997 = Chlebda, Wojciech, *Biblizmy języka polskiego i rosyjskiego. Koncepcje opisu leksykograficznego*, w „Współczesny język polski i rosyjski. Konfrontacja przekładowa, red. Andrzej Bogusławski, Jolanta Mędelka, Warszawa 1997, p. 23-66.

Constantin 2005 = Constantin, Ion, *Din istoria Poloniei și a relațiilor româno-polone*, Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2005.

Coștaș 2015 = Coștaș, Emanuel, *Determinări culturale și teologice în traducerea Noului Testament*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2015.

Coșeriu 2009 = Coșeriu, Eugen, *Omul și limbajul său. Studii de filozofie a limbajului, teorie a limbii și lingvistică generală*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009.

Deftu 2023a = Deftu, Irina-Marinela, *Terminologia religioasă ortodoxă în limba polonă. Despre rolul traducerilor în fixarea normelor lexicale*, în Mariana Nastasia, Maria-Lucreția Cazac (editori), „Florilegium doctorale. Eugenio Munteanu septuagesimum annum peragenti a discipulis gratitudinis causa offertum”, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2023, p. 301-311.

Deftu 2023b = Deftu, Irina-Marinela, *Terminologia religioasă ortodoxă în limbile română și polonă: rolul traducerilor în fixarea*

normelor lexicale, în Anca Tomoioagă (editor), „Gaudeamus. Alma Mater Crisiensis”, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2023, p. 193-209.

Deftu 2023c = Deftu, Irina-Marinela, *Câteva controverse interconfesionale în edițiile ecumenice ale Bibliei. Rolul traducerilor în fixarea normelor lexicale*, în rezumatele acceptate pentru secțiunea *Lingvistică* a colocviului național „Paul Cornea” din 19-20 mai 2023, Universitatea din București, 2023 (https://litere.ro/wp-content/uploads/2023/05/Rezumate_Lingvistica.pdf).

Deftu 2022a = Deftu, Irina-Marinela, *Conceptul de „rău” în cultura română și în cea poloneză. Studiu lingvistic asupra construirii, receptării și traducerii ideii de „rău” în versiunile ortodoxe ale Noului Testament în limbile română și polonă. Comportamente și atitudini traductologice*, în Mircea A. Diaconu, Rodica-Mărioara Nagy, Ovidiu Morar, Cornelia Macsiniuc, Evelina-Mezalina Graur, Raluca-Mihaela Dimian, Codruț Cristian Șerban, Ioan Fărnuș, Sterian-Arthur Suciu (editori), „Meridian Critic”, Analele Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava, seria Filologie, volumul 41, Editura Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava, 2022, p. 197-208.

Deftu 2022b = Deftu, Irina-Marinela, *Conceptul de frazeologism biblic, cu aplicații la limbile română și polonă*, în Mihaela Zamfirescu (coordonator editor), „LIMBĂ ȘI CULTURĂ. Actele sesiunii anuale de comunicări științifice a studenților, masteranzilor și doctoranzilor

Facultății de Limbi și Literaturi Străine”, Universitatea din București, 2022, p. 553-568.

Deftu 2021 = Deftu, Irina-Marinela, *Câteva observații lingvistice cu privire la versiunile ortodoxe ale Noului Testament în limba polonă și limba română*, în Dana Percec (coordonator), „Tendințe actuale în științele umaniste. Lucrările conferinței doctoranzilor umaniști din consorțiul Universitaria, Timișoara, 9-10 octombrie 2020”, volumul III, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2021, p. 263-276.

Deftu 2020 = Deftu, Irina-Marinela, *Polisistemul literar și cultural și problema literalismului în cadrul actului traducerii*, în revista științifică „INTERTEXT”, 2020, nr. 1-2 (53-54), anul 14 (2020), Chișinău, ULIM, p. 88-96.

Dimitrescu 1958 = Dimitrescu, Florica, *Locuțiunile verbale în limba română*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1958.

Dumas 2010 = Dumas, Felicia, *Dicționar bilingv de termeni religioși ortodocși român-francez*, Editura DOXOLOGIA, Iași, 2010.

Florescu 2015 = Florescu, Ioan-Florin, *În multe chipuri de Scripturi. Studii de traductologie biblică românească*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2015.

Frankowski 1975 = Frankowski, Janusz, *Biblia Tysiąclecia i problematyka dzisiejszych polskich przekładów Pisma Świętego*, în „Znak”, 254 (1975).

Frye 1999 = Frye, Northrop, *Marele Cod. Biblia și literatură*. Traducere de Ioana Stanciu, Editura Atlas, Constanța, 1999.

Gafton 2012 = Gafton, Alexandru, *De la traducere la norma literară. Contribuția traducerii textului biblic la constituirea vechii norme literare*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012.

Humboldt 2008 = Humboldt, von Wilhelm, *Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității*. Versiune românească, introducere, notă asupra traducerii, tabel cronologic, bibliografie și indici de Eugen Munteanu, Editura Humanitas, București, 2008.

Iftime 2016 = Iftime, Raluca Elisabeta, *Elemente de origine polonă în texte vechi românești*, „Perspective comparative și diacronice asupra limbii române”, Editura Universității din București, București, 2016, p. 383-391.

Kostiuczuk 2016 = Kostiuczuk, Jakub, Tofiluk, Jerzy et alii, *Specyfika polskiej terminologii prawosławnej. Koncepcja normatywizacji pisowni*, Wydawnictwo UwB, Białystok, 2016.

Mikołajczak 2013 = Mikołajczak, Stanisław, Rybka, Małgorzata, *Badania nad językiem religijnym w Polsce w latach 1988–2013. Osiągnięcia – perspektywy badawcze*, w „Journal: Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza”, t. 20 (40/2013), nr. 2, p. 145-158.

Munteanu 2018 = Munteanu, Eugen, *Traducțiile fac o literatură. Câteva reflecții despre traduceri, cultură și educație*, LR, XXVIII (2018), nr. 7-8, p. 115-123.

Munteanu 2013 = Munteanu, Eugen, *Tradiția biblică românească. O prezentare sintetică*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, T. LII (2012), Editura Academiei Române, București, 2013, p. 11-27.

Munteanu 2011 = Munteanu, Eugen, *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie, Lucrările Simpozionului Național „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”, Iași, 28-29 octombrie 2010*. Volum coordonat de către prof. univ. dr. Eugen Munteanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011, p. 11-21.

Munteanu 2009 = Munteanu, Eugen, *Lexicalizarea în limba română a conceptelor de origine biblică*, în „TABOR”, III (2009), nr. 1, p. 41-51.

Munteanu 2008 = Munteanu, Eugen, *Lexicologie biblică românească*, Editura Humanitas, București, 2008.

Nida 1969 = Nida, Eugene Nida, Taber, Charles R., *The Theory and Practice of Translation*, Brill Publishing House, 1969.

Piela 2007 = Piela, Marek, *Jakiego przekładu Biblii hebrajskiej brakuje w Polsce*, în „Studia Judaica”, 10 (2007), nr. 2 (20), p. 235-250.

Pieńkos 1993 = Pieńkos, Jerzy, *Przekład i tłumacz we współczesnym świecie. Aspekty lingwistyczne i pozalingwistyczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1993.

Rojszczak-Robinska 2010 = Rojszczak-Robinska, Dorota, *Język a Kościół (propozycja rozdziału podręcznika do nauczania treści*

historyczno językowych na studiach I stopnia), în „Kwartalnik Językoznawczy”, 2010/2 (2), p. 76-91.

Skorupka 1982 = Skorupka, Stanisław, *Klasyfikacja jednostek frazeologicznych i jej zastosowanie w leksykografii*, w „Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej”, Mieczysław Basaj, Danuta Rytel-Kuc, Wrocław, 1982, t. 1, p.7-16.

Skorupka 1969 = Skorupka, Stanisław, *Podstawy klasyfikacji jednostek frazeologicznych*, w „Przce Filologiczne”, XIX (1969), p. 219-226.

Szczepińska 2005 = Szczepińska, Bożena, *Ewangelie tylekroć tłumaczone... Studia o przekładach i przekładaniu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, 2005.

Zaborski 2014 = Zaborski, Andrzej, *Najnowsze przekłady Biblii a teoria przekładu*, în *Biblical Annals* 4(2014), p. 175-194.

C. Site-uri web

<https://brewiarz.pl/indeksy/pokaz.php3?id=6&nr=055>

<https://wsjp.pl/haslo/podglad/10486/sakrament>

<https://sjp.pwn.pl/szukaj/mesjasz%20.html>

<https://sjp.pl/Mesjasz+>